

LANSTYÁK István

A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről¹ (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre)

1. EGY NYELV – TÖBB STANDARD

Azokat a nyelveket, melyeknek különböző országokban némileg eltérő standard változatai használatosak, újabban *több központú (pluricentrikus)* nyelveknek nevezik (lásd Clyne 1992a:1), az egyes országokban beszélt standard változatokat pedig az illető standard *nemzeti változatainak* (Clyne 1992a:2; lásd még Ammon 1991:75–76). Az újraegyesítés előtti német nyelv például *négy központú* volt, mert standardját négy különböző országban használták széleskörűen – az NSZK-ban, az NDK-ban, Ausztriában és Svájcban –, s mind a négynek megvoltak a maga jellegzetességei (vö. Ammon 1991:76). A *több központú nyelv* és a *standard nemzeti változata* kifejezések nem pusztán terminológiai újítások, hanem mélyreható szemléletváltozást tükröznek: az „anyaországon” kívül beszélt standard változatokra immár nem mint „deviánsakra” (legjobb esetben „provinciálisakra”) tekintenek, hanem mint olyan nyelvi rendszerekre, amelyek nem feltétlenül rosszabbak, mint az az eredeti standard, amelyből kifejlődtek, csupán – mások. A magyar nyelvre a standardnak ezt a felfogását először Pete István (1988:780) alkalmazta.

A nyelvek többközpontúságának vizsgálatában elért eredményeknek

¹ Ezúton köszönöm meg az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (Magyarságtudomány VIII/b) támogatását, valamint Kontra Miklósnak, Bartha Csillának és Zuzana Fingernek a szakirodalom beszerzésében nyújtott pótolhatatlan segítségét. Itt jegyzem még meg, hogy ez a munka a Mercurius Csoport munkaterve alapján folyó kutatásokra épül.

egyfajta összegzésképpen nemrégiben egy olyan tanulmánykötet jelent meg (Clyne szerk. 1992), melynek egy-egy írása a legismertebb európai és ázsiai származású több központú nyelvek egyes nemzeti/állami változatait mutatja be azonos szempontok szerint, többek között az angolít, németít, hollandít, spanyolít, franciáít, arabít. A bemutatott nyelvek között van a svéd is, melyet Svédországon kívül egyetlen jelentősebb közösség használ széleskörűen standard nyelvként: a mintegy 300 ezer lelket számláló finnországi svéd kisebbség. Mivel e közösség, valamint a történelmi Magyarország utódállamainak magyar kisebbségei között sok a hasonlóság, önkéntelenül vetődött föl a kérdés: *nem több központú nyelv-e a magyar is*. Ezt a kérdést először az 1994. évi nagymgyeri élőnyelvi konferencián tettem föl; ekkor nagy vonalakban áttekinttem a Clyne-kötetben tárgyalt néhány több központú nyelv legfontosabb jellemzőit, s megvizsgáltam, ezek mennyire érvényesülnek a magyar nyelv esetében. Vizsgálatom eredményeképpen megállapíthattam, hogy *a magyar kétségtelenül több központú nyelv*. A konferencia keretei azonban nem nyújtottak lehetőséget a kérdés behatóbb vizsgálatára, ezért szükségét éreztem annak, hogy a magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatos észrevételeimet bővebben is kifejtsem. Így született meg ez a dolgozat.

Mivel a nyelvek többközpontúságának kérdésköre nyelvtudományunkban jóformán ismeretlen, s mivel a magyar nyelv többközpontúságának mértéke és jellege csak más nyelvekkel való összehasonlításban vizsgálható, dolgozatomban tág teret szentelek a többközpontúság alapkérdéseinek, s a problémákat néhány jellegzetesen több központú nyelv példáival illusztrálom, majd pedig a magyar nyelvre vonatkoztatom. A magyar nyelv állami változatai közül megállapításaimat a szlovákiaiakra korlátozom, noha föltételezem, hogy ezek nagy része a többire is érvényes (legalábbis a kárpátaljaira, erdélyire és vajdaságira). Ami a példanyelveket illeti, ezek közül főleg azokra támaszkodom, amelyekről több irodalom áll rendelkezésemre, illetve amelyeket érdeklődésemnél fogva magam is kisebb-nagyobb mértékben ismerek. A magyar nyelv többközpontúságának nyelvkörnyezettani, nyelvpolitikai, illetve általában társadalomnyelvészeti kérdéseinek külön munkát szentelek (Lanstyák 1995b).

2. A TÖBBKÖZPONTÚSÁG MIBENLÉTE

2.1. Többközpontúság

A nyelvek többközpontúságán az illető nyelvek *standard változatának* többközpontúsága értendő. Vagyis például egy standardizálatlan afrikai nyelv, melynek területét az országhatárok többfelé szabdalták, ilyen értelemben nem több központú nyelv, hiába beszélnek több országban. De nem több központú a magyarországi magyar standard sem, noha több regionális változatát is meg lehet – így vagy úgy – különböztetni (az ún. regionális köznyelveket), ám ezek kodifikálatlanok, s az eltérések egyébként is főleg beszélt nyelvi regiszterekre vonatkoznak. Itt tehát az egy és oszthatatlan magyarországi standardon belüli (standard „alatti”), lényegében köznyelvi, esetenként szubstandard elemeket is tartalmazó változatokról van szó (a standard és a köznyelv különbségére lásd Lansztyák-Szabó Mihály 1994a).

A több központú nyelvek legtisztább esetei azok, amelyek két vagy több ország *államnyelveként* vagy legalábbis egyik *hivatalos nyelveként* funkcionálnak, vagyis az ún. „emelkedett” (E) nyelvi funkcióknak (lásd Ferguson 1975:293) egész (vagy viszonylag széles) skáláját átfojják (államigazgatás, tudományos kutatás, szakmák, publicisztika, oktatás, szépirodalom, egyházi szertartások stb.). Az ilyen helyzet vonja ugyanis leginkább maga után a teljes értékű standard változatok kifejlődését.

2.2. Exonormativitás, endonormativitás

További fontos szempont, melyet figyelembe kell venni a többközpontúság jellegének megítélésében, az, hogy az illető standard beszélői mennyire támaszkodnak nyelvi gyakorlatukban az elsődleges központ normatív kézikönyveire, helyesírási szabályzataira, szótáira, s mennyire a sajátjukéira, vagyis mennyire *kodifikált* az illető standard változat. Ha egy központ teljes mértékben egy másik központ kodifikációjára támaszkodik, *teljes exonormativitásról* beszélünk; ha pedig saját normatív kézikönyvek, szótárak és nyelvtanok teljes készletével rendelkezik, *teljes az endonormativitás*. Az endonormativitás az európai (származású) több központú nyelvek legtöbb másodlagos központjában legfőljebb *részleges* (Clyne 1992a:4). A magyar nyelv Magyarországon kívüli standard változatai kivétel nélkül exonormatívak, mivel a beszélők standard jellegű nyelvi megnyilatkozásaikban a nagy tekin-

télyű magyarországi akadémiai kiadványokat tekintik irányadónak: az értelmező szótárakat, az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótárát*, a *Helyesírási kéziszótárt*, az ún. akadémiai nyelvtant, a *Nyelvművelő kézikönyvet*.²

2.3. Teljes, részleges, kezdetleges központ

A szóban forgó változat státusa, az illető országban/régióban betöltött funkciója, standardizáltságának mértéke, exo-, illetve endonormativitásának foka stb. alapján különbséget kell tennünk a standard nyelvek *teljes, részleges és kezdetleges központjai* között. Történeti szempontból pedig meg kell különböztetnünk az illető nyelv *elsődleges központját* annak *másodlagos központjától* (-jaitól). Az elsődleges központ az, amelyben a standard először alakult ki: ez a központ többnyire a későbbiekben is megtartja dominanciáját, az ebben beszélt állami változat pedig nagyobb tekintélyt élvez, mint a másodlagos központok standard változatai. A magyar nyelvnek egyetlen teljes központja van csupán, Magyarország, csak ennek standard változatáról mondható el, hogy teljes mértékben endonormatív. Azzal a kérdéssel, mely közösségek sorolhatók nyelvünk részleges és kezdetleges központjai közé, fent említett munkámban foglalkozom (Lanstyák 1995b).

2.4. Nemzeti/állami változat

A *nemzeti változat* műszó, ahogyan azt az irodalomban használják, voltaképpen a nemzetállam, illetve a politikai nemzet koncepcióját tükrözi (a nemzetfelfogás különbségeire lásd például Rady 1993:719; Verdery 1993:180–181; Szépe 1994:45–46; vö. Mikó 1981:36, 40 stb.). Noha a példanyelvek többségében valóban más-más *nemzet* beszél az egyes változatokat, mégis szerencsésebbnek tartanám átfogó fogalomként a Pete István által is használt *állami változat* alkalmazását, hiszen

² E kiadványok – a külföldi példáktól eltérően – eddig szinte egyáltalán nem vettek tudomást a magyar standard Magyarországon kívüli változatairól; kivételként meg kell említeni, hogy a *Helyesírási kéziszótár* tartalmaz két szlovákiai magyar standard kifejezést (alapiskola, egységes földműves-szövetkezet), anélkül azonban, hogy jelölné „szlovákiaiágukat”. A helyzet remélhetőleg hamarosan megváltozik: a *Magyar értelmező kéziszótár* új kiadása a tervek szerint a határon túli nyelvváltozatok néhány jellemző elemét is tartalmazni fogja (lásd Kontra 1996).

ez az esetek nagyobb részét foglalja magában, mint a nemzeti változat.³ Éppen ezért a továbbiakban az *állami változat* kifejezést használok a nemzetközileg bevett *nemzeti változat* helyett, attól függetlenül, hogy az illető beszélőközösség külön nemzetnek érzi-e magát vagy sem. Nemzeti változatról csak akkor szükséges beszélni, amikor egy több központú nyelv egyes változatainak beszélői nem érzik magukat ugyanahhoz a nemzethez tartozónak, de egy államban élnek: ilyen volt a szerbhorvát nyelv szerb és horvát nemzeti változata, de – amint láttuk – ezek sem sokáig fértek meg egy államban.

Az *állami változat* egyrészt a *regionális változattal* áll szemben (például a kanadai francia a francia nyelv állami változata, a normandiai francia pedig regionális változata; az erdélyi magyar a magyar nyelvnek állami, a tiszántúli regionális változata), másrészt pedig a *nemzeti nyelvvel*. A *nemzeti nyelv* tágabb kategória, amely magában foglalja egy nyelv *valamennyi* változatát, a társadalmiakat (csoportnyelveket), a földrajziakat (nyelvjárások) és az államiakat egyaránt. (A nem standard változatokat a nemzeti nyelvből kizáró régebbi felfogás bírálatára lásd például Kiss Jenő 1993:11). Az állami változat tehát az elvonatkoztatásnak egy magasabb szintjét képviseli, mint a regionális változat, de alacsonyabbat, mint a nemzeti nyelv (vö. Clyne 1992a:445;

³ Vannak, akik azért idegenkednek az *állami változat* kifejezéstől, mert az valami „hivatalosat”, „hatóságit”, „központilag elrendeltet” asszociál, pedig az állami változatoknak csak néhány regisztere kötődik az államigazgatáshoz. Az *állami változat* kifejezés azonban jól utal a kialakulásának alapjául szolgáló döntő tényezőre: az állam, pontosabban az eltérő államiság szerepére; ezenkívül pedig épp az államrenddel összefüggő regiszterek azok, amelyek a legnyilvánvalóbban különböznek az egyes állami változatokban. (Itt jegyzem meg, hogy Kiss Jenő nemrégiben megjelent könyvében [1994:93–94] magától értődő természetességgel használja ebben az értelemben az *állami változat* kifejezést). A másik, esetleg szóba jöhető kifejezés, a *nemzetiségi változat* túlzottan hangsúlyozza a nemzettil való különállást, s ráadásul alacsonyabbrendűséget sugall. Ami a *kisebbségi változat* kifejezést illeti, ezt magam is használok – Péntek János példáját követve –, mégpedig olyankor, amikor nem hangsúlyos sem az eltérő államhoz való kötődés mozzanata, sem az illető nyelvváltozatnak szigorúan standardizált jellege. (Az általam ilyen értelemben korábban használt *kétnyelvű anyanyelvváltozat* műszót célszerűnek tartom „visszaterelni” a pszicholingvisztikába, s csupán a kétnyelvű közösségben történő nyelvsajátítással kapcsolatban használni, amint ezt Györi-Nagy Sándor teszi (lásd 1998a:8, 1998b:79, 1990:58, 1991:7 és *passim*).

Lüdi 1992:161). Ebből is következik, hogy egy állami változatnak is lehetnek regionális változatai, például Szlovákiában ilyen a csallóközi, a palóc, az északkeleti stb.⁴

3. A TÖBBKÖZPONTÚSÁG JELLEMZŐI

3.1. Társadalmi meghatározottságok

Az állami változatok meghatározása alapvetően *nem nyelvrendszerbeli, hanem szociolingvisztikai, nyelvpolitikai kritériumok* alapján történik. A többközpontúság ismérvei közé nem tartozik az, hogy az egyes központokban használt standard változatok között „jelentős” nyelvi eltérések legyenek. Eltekintve attól, mennyire nehéz objektíven meghatározni, mi a „jelentős” és mi a „jelentéktelen” eltérés (vö. Wexler 1971:336–337), meg kell állapítani, hogy a több központú nyelvek egyes standard változatai sok esetben *nyelvileg nagyon közel állnak egymáshoz; az eltérés inkább „zamat” kérdése, mint „szubsztanciáé”* (Clyne 1992a:2, 1992b: 124–125; vö. Lüdi 1992:162–163).

Köztudomású, hogy nyelvi alapon nem lehet különbséget tenni *nyelv-változat* és *nyelv* között: annak, hogy egy Morva folyó menti szlovák település lakói saját nyelvváltozatukat szlovák nyelvnek tartják, a túlsó parton lakók viszont az ehhez rendkívül hasonló cseh nyelvnek, *nyelven kívüli okai* vannak: az egyik település lakói szlovákoknak, a másikei cseheknek érzik magukat, illetve az egyik település Szlovákiához, a másik a Cseh Köztársasághoz tartozik. Hasonlóképpen nem lehet nyelvi

⁴ Jakab István csak e regionális változatokat ismeri el (lásd például 1994:52–54, e kötetben 158–159.), ám korántsem empirikus kutatásokra támaszkodva, hanem nyelven, sőt nyelvtudományon kívüli okokból: „Nem egy, hanem három regionális köznyelvünk van. A három ugyanis ez esetben kevesebb, mint az egy. Kisebb veszéllyel jár, mert fölöttük ott van az egyetemes magyar standard, amelynek megerősítéséről nem mondhatunk le.” (Uo. 160.) Vagyis ha nem járna kisebb veszéllyel a három regionális köznyelv „elismerése”, akkor esetleg lehetne róla szó, hogy csupán egy ilyen köznyelvünk van. (Az ilyen nyelv[ész]i voluntarizmus bírálataira lásd Kontra 1994a, e kötetben 266. skk.). Szabómihály Gizellával a szlovákiai magyar nyelvterület egymástól távol eső pontjain, valamint a közeli magyarországi területeken végeztünk felméréseket több középkorában a tetszésüinktől/nemtetszésüinktől függetlenül létező nyelvi tények feltárására. Eddigi eredményeink arra utalnak, hogy a távoli régiók nyelvhasználatában számos olyan közös jegy van, amely nem része a magyarországi standardnak, Szlovákiában viszont standard vagy köznyelvi jellegű (lásd Lanstyák–Szabómihály 1997).

alapon eldönteni, hogy egy országban beszélt nyelvváltozat egy másikban beszélt standardnak regionális vagy állami változata-e. Természetesen még kevésbé lehet nyelvi kritériumokból kiindulva állást foglalni abban a kérdésben, hogy egy-egy ország központja-e az illető nyelvnek avagy sem (vö. Geerts 1992:76; Tomić 1992:437). Mindebből következően az állami változatok a regionális változatoktól nem elsősorban nyelvi jellegükben különböznek, hanem *státusukban* (Clyne 1992a:2).

Azok, akik tagadják egy-egy állami változat létét, nem társadalmi, hanem nyelvi (nyelvrendszerbeli) alapon teszik ezt. Clyne (1993:13) írja a *német* standard egykori keleti és nyugati állami változatával kapcsolatban: a két önálló változat tényét tagadók arra hivatkoztak, hogy minden nyelv alapja a szintaxis, ez pedig e két német változat esetében elenyészően kevés eltérést mutatott. A két változat közti különbségek szinte csak a szókincsre korlátozódtak, sőt azon belül is főképp a politikai és gazdasági jellegű terminológiára.

Hasonló érveket olvashatunk a *svéd* nyelv finnországi standard változatával kapcsolatban is (lásd Reuter 1992:111–112). A két nyelvváltozatnak gyakorlatilag azonos az alaktana; a mondattani eltérések meglehetősen marginálisak, és gyakran fordítási hibának tekinthetők; a szókincs 95 százaléka azonos, és a helyesírásban egyáltalán nincs különbség. Természetes, hogy így, nyelvi (nyelvrendszerbeli) alapon bizvást el lehetne utasítani a két önálló változat létét. Ám a két ország beszélői részben mégiscsak más-más normához igazodnak, bármennyire csekélyek is a különbségek.

Az *angol* nyelv egységét hangsúlyozók a nyelvi rendszernek ún. „*magváról*” és „*perifériájáról*” beszélnek. Az angol nyelv, főként a művelt beszélőké, világszerte nagyjából egyforma; az azonosságok a nyelv „*magvához*” tartoznak, az eltérések a „*perifériához*”. Mások egyfajta „*közangol normáról*” beszélnek, amelytől valamennyi állami változat (a brit is) eltér (Leitner 1992:178–180).

A fenti vélemények alapján világos: amennyiben a nyelvek lényegét *rendszerjellegükben* látjuk, kevés alapunk van arra, hogy önálló állami változatokról beszéljünk, hiszen az ezek közötti eltérések jó része szókincsbeli, vagyis a nyelvi rendszer legkevésbé strukturált, legmozgékonyabb részéhez tartozik; s ráadásul a szókincs egészéhez viszonyítva itt is leginkább periférikus elemekről van szó. Ha viszont a nyelvet mint *társadalomba ágyazódó*, emberek beszédtevékenységében megnyilvánuló kommunikációs rendszert (és „*viselkedési módot*”) nézzük, az egyes állami változatok közötti különbségek azonnal fölértékelődnek. Mivel az

emberek többsége nem nyelvész, hanem közönséges halandó, aki a nyelvet a maga mindennapi működésében éli meg (s a nyelvészek sem mind chomskyánusok), érthető, hogy ez utóbbi felfogás *szélesebb bázisra támaszkodhat*.

3.2. Aszimmetria

A többközpontúság a legtöbb esetben *aszimmetrikus* annyiban, hogy valamely változat (esetleg több változat) – minden elméleti egyenrangúság ellenére – elsőbbséget élvez (Clyne 1992a:455; lásd még Pete 1988:780; Ammon 1991:79, 85–86; Geerts 1992:87–87). Nagyon gyakran az a változat van kiváltságos helyzetben, amely történetileg az *elsődleges*, amelyből a többi változat „kiszakadt”. Még inkább így van ez olyankor, amikor az illető nyelv csak egyetlen országban többségi nyelv, például a svéd vagy a magyar esetében.⁵

Ez az aszimmetria többek között abban nyilvánul meg, hogy a többi központ társadalmi elitje sokszor a csoporton belüli kommunikáció esetén is igyekszik az elsődleges központ normájához alkalmazkodni (Clyne 1992a:3–4; vö. még Geerts 1992:73, 84; Reuter 1992:107). Ha pedig különböző állami változatok beszélői kommunikálnak egymással, *a konvergencia általában az elsődleges központ változatának irányába történik*. Az elsődleges központ beszélőire sokkal inkább jellemző, hogy *nem ismerik, illetve nem is értik a többi állami változatot*, mint a többi központ beszélőire (Clyne 1992a:459–460).

Az elsődleges központ beszélőinek vannak általában a legjobb eszközeik saját változatuk *kodifikálására*; főként ők rendelkeznek megfelelő intézményi háttérrel, a nyelvkutatás és -művelés intézményeivel stb.; a nyelvtanok és szótárak kiadói is általában az ilyen országokban élnek. E közösségeknek ezenkívül jobb lehetőségeik vannak saját változataik *exportálására* külföldi oktatási intézményekben működő anyanyelvi lektorok, illetve idegennyelv-tanítási programok révén (Clyne 1992a:459–460).

A magyar nyelv állami változatai közül ilyen kitüntetett helyzetű a *magyarországi magyar standard*; joggal illeti meg az elsőség *a) (nyelv)történeti szempontból*: ez az a változat, melyből a többi kifejlődött; *b) státus*

⁵ Sajátos az arab nyelv helyzete, mivel itt az „elsődleges központ” szerepét nem egy ország tölti be, hanem tulajdonképpen Allah, illetve a neki tulajdonított Korán (vö. Abd-el-Jawad 1992:263; lásd még Ferguson 1975:298; Stevens 1983:105, 107).

tekintetében: a magyar egyedül Magyarországon államnyelv, csak ott használatos szinte minden lehetséges funkcióban; c) a beszélők *lélekszáma* miatt; d) a *kulturális hagyományok* okán. Ezért természetes, hogy az egyes állami változatok a magyarországra támaszkodnak nemcsak mint gazdagodásuk legfontosabb forrására (a magyarországi nyelvváltozatokban létrejött újabb kori „hungarizmusok” átvételével), hanem mint olyan változatra, amelyhez képest tudják magukat – minden elvi egyenrangúság ellenére – az egyes változatok „artikulálni” („*etalonszerep*”). Ezek ismeretében nem lehet kérdés, hogy a külföldiek a magyar standardok közül melyiket sajátítsák el, amint az sem, hogy a külföldi irodalmi műveket melyik „magyar nyelvre” kellene fordítani.

3.3. Átfedődés

Az a tény, hogy bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái átnyúlnak az országhatáron, oly módon, hogy az elsődleges központban regionálisak, szubstandardak, egy (vagy több) másodlagosban viszont standardak lehetnek, sok laikusban – de nyelvészben is – azt a benyomást kelti, mintha a másodlagos központokban beszélt változatok az elsődleges központ standardjának éppoly szubstandard változatai volnának, mint a saját országukon belüli regionalizmusok. Sok német például azért tartja alacsonyabb rendűnek az ausztriai német standardot, mert abban olyan formák élnek, amelyek Németországban a szubstandard réteghez tartoznak, például a *Jänner* a németországi *Januar*, a *Feber* a németországi *Februar* „helyett” (Clyne 1992b:124–125; 1993:14; az átfedődésre lásd még Ammon 1991:76; a sajátos arab viszonyok között Abd-el-Jawad 1992:282).

Hogy az ilyen átfedődések nem indokolhatják a másik állami változat létének tagadását, azt meggyőzően bizonyítja az a tény, hogy ugyanilyen átfedődések *közeli rokon nyelvek* között is vannak. Aligha jutna eszébe valakinek, hogy a szlovák nyelv önálló voltát azon az alapon vonja kétségbe, hogy a szlovák standard számos jelensége nyelvjárásiként a keletmorva nyelvjárásokban is él (vö. Horálek 1967:370). A *štyri* ’négy’ szó ebben a formában Szlovákiában standard, Morvaországban regionalizmus, a standard cseh *čtyři* alakkal szemben.

Magyar példaként megemlíthetjük a *műt*, illetve *operál* ige *-ra/-re* vonzatát, amely nem része a magyarországi standardnak, noha Szabó-mihály Gizellával végzett felméréseink arra engednek következtetni, hogy Észak–Északkelet-Magyarországon ez a domináns alak, melyhez képest alárendeltebb szerepet játszik a standard *-val/-vel* vonzat. Szlová-

kiában a *-ra/-re* nem tekinthető pusztán regionalizmusnak, mivel ez az *egyedüli* ténylegesen élő forma, a *-val/-vel* vonzatot még a műveltebb beszélők sem használják (sokan nem is ismerik). A trianoni Nógrád megye északi csücskében fekvő Ipolytarnócon tehát a *-ra/-re* regionalizmus, a tőle egy köhajtásnyira fekvő, de immár Szlovákia területéhez tartozó Kalondán viszont standard, része a magyar standard (jelenleg még kódi-fikálatlan) szlovákiai változatának.

3.4. Kontinuumjelleg

A standard nyelv egyik jellemzője *rétegzettség*e. Minden szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozás különféle regiszterekhez sorolható, az elvonatkoztatás mértékétől függően. A prágai iskola irodalmi nyelv-elmélete például az irodalmi nyelven (standardon) belül olyan ún. *funkcionális stílusokat* különböztet meg, mint például a *szakmai, hivatali, publicisztikai, társalgási és művészi* (lásd például Daneš–Sgall 1964:17–18; Jedlička 1974:92–111; Kraus 1986:83; vö. Havránek 1983; magyarul Péter 1976:411–413); ezen belül pedig több „alstílust” is (például a tudományosan belül *ismeretterjesztőt* stb.). E stílusok más-más mértékben különböznek a standardnak az elsődleges központban beszélt változatától.

A *magyar standard szlovákiai változatára* jellemző, hogy a magyarországi standardhoz képest a legkisebb különbségek a fentiek közül az ún. *művészi* stílusban (például a szépirodalom nyelvében) vannak, ha egyáltalán össze lehet hasonlítani a különböző művészi stílusokat, irányzatokat ilyen szempontból; inkább csak azt állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy az ilyen regiszterekben a legkevesebb a kontaktusjelenség, nem tekintve a tudatosan, környezetfestés céljából alkalmazottakat.

Ami az ún. *szaknyelveket* illeti, a kívánatos az volna, hogy a két állami változat között a regiszterek többségében – legalábbis a műszóhasználatban – *semmilyen* eltérések ne legyenek (kivételt a hivatali, politikai és más, az államberendezkedéshez szorosabban kapcsolódó regiszterek, illetve a kevésbé formális stílusok jelenthetnek). A valóságban azonban bőven vannak különbségek, mégpedig főleg két okból: egyrészt azért, mert a szakközépiskolákba és a szakmunkásképzőkbe járó szlovákiai magyar diákok nagy része a *szaktantárgyakat nem tanulhatja az anyanyelvén*, másrészt pedig azért, mert még azok is, akik magyar nyelven tesznek szert szakismeretekre, olyan *csehből*, illetve *szlovákból fordított tankönyveket használnak*, amelyek gyakran szolgálai módon követik eredetijüket nemcsak általános stilisztikai jellemzőiket illetően, hanem jelentés- és szókinccsai szinten is (vö. Hubik 1987:238–40; Jakab 1989:143–144, 146–148).

Az ún. *hivatali nyelv* is számottevő eltéréseket mutat a két központban, mivel ez kötődik a legszorosabban a kisebb-nagyobb mértékben eltérő intézményrendszerekhez.

A *publicisztikai* regiszterekben is jól érzékelhetőek a két állami változat közötti különbségek nemcsak a stílus, a szövegformálás „mondat fölötti” szintjén, hanem többek között a terminológiában is. A sajtó nyelvhasználatára nagy hatással van a beszélők tömegeire; a tömegtájékoztató eszközök a standard leghatásosabb terjesztői közé tartoznak,⁶ beleértve természetesen annak sajátos vonásait is (vö. Mistrík 1973:41).

Az ún. *kollokvialis* stílust (*styl hovorový*) a prágai iskola nyelvészei – legalábbis a cseh nyelvben – a standard részének tekintik (annak beszélt változatához tartozónak), noha emellett számolnak egy szubstandard, de regionálisan nem kötött beszélt változattal is, az ún. „*mindennapi beszélt nyelvvel*” (*běžně mluvený jazyk*, lásd Jedlička 1974:40–44). Hasonló helyzet van nálunk is; nyelvészeink a magyar standardnak beszélt változatát is meg szokták különböztetni.⁷ Mindezt teljesen jogosan teszik – Magyarországon, hiszen ott a művelt beszélők formális helyzetben történő társalgása valóban tekinthető többé-kevésbé standardnak. Kevésbé áll ez azonban a szlovákiai magyar változatokra, kivéve tán a társadalmi elit csúcsán álló néhány tucat személy beszédét.⁸ Ezért megfontolandó, hogy nem kellene-e a kollokvialis regisztereket eleve szubstandard jellegűeknek tekinteni. Nem azt jelenti ez persze, hogy a beszélt nyelv teljesen a standard sáncain kívül állna: a legformálisabb beszédhelyzetekben elhangzó szóbeli megnyilvánulások (például a művészi stílushoz is sorolható ünnepi beszédek; a szakmai, illetve hivatali stílusúnak is tekinthető üzleti/politikai stb. tárgyalások, tanácskozások, gyűlések; a publicisztikai stílusba is beillő rádiós/tévés riportok, interjúk, viták stb.) természetesen

⁶ Ennek illusztrálásaképpen álljon itt egyetlen adat: a 600 ezer tagot számláló szlovákiai magyar közösség napilapja, az *Új Szó* jelenleg 55 ezer példányban jelenik meg, hétvégi magazinja, a *Vasárnap* pedig 90 ezerben. Mivel föltételezhető, hogy egy-egy családban többen is olvassák e lapokat (nem beszélve a könyvtárakról és más intézményekről), a 600 ezres szlovákiai magyarság jelentős része már csak e két sajtótermék révén naponta, illetve hetente találkozik a magyar standard szlovákiai változatával.

⁷ Deme (1974:192) például az olyan formákat, mint *vótam*, *szobába* vagyok, *eszek*, a magyar *standard* beszélt változatába tartozónak tekinti (!).

⁸ Valószínű, hogy az ún. *kollokvialis stíluson belül* vannak a legnagyobb különbségek az egyes beszélői csoportok között, műveltségüktől, foglalkozásuktól, lakhelyük nemzeti-ségi összetételétől, attitűdjeiktől stb. függően.

a standard részei, már csak az ilyen helyzetekben elhangzó élőszó tekintélye miatt is. De hát ezeket nem is szokták „kollokvialisnak” nevezni.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egyes regiszterek a két tárgyalt állami változatban (szlovákiai és magyarországi) eltérő mértékben különböznek egymástól (lásd még 5.). Ha pedig a *labovi értelemben vett stílusokra* gondolunk, vagyis az informális-formális skála különböző pontjain elhelyezkedő beszédváltozatokra, akkor e két változat egymástól való különbözősége még inkább nyilvánvaló.

3.5. Állami változat és nemzettudat

A nyelv mint olyan az emberek *nemzeti* hovatartozásának kifejezője; az *állami változat* használata révén egy *szűkebb közösséghez* való tartozásuk jut kifejezésre (lásd Clyne 1992b:118, 137; vö. még Clyne 1992a:1, 461; Abd-el-Jawad 1992:296). Alighanem épp e tény az egyik oka annak, hogy a magyar standard állami változatainak elismerésére irányuló törekvéseknek annyira *ellenséges a fogadtatása*. Mivel az anyaországtól való elválasztást a szlovákiai magyarok – érthető módon – *történelmi kényszerként* élik meg, s mivel a többségi hatalom politikája soha nem kedvezett annak, hogy a szlovákiai magyarok otthon érezzék magukat abban az országban, amelybe akaratukon és „önhibájukon” kívül kerültek, a beszélők többsége idegenkedik a másság bármilyenü manifesztálásától.

3.6. Az állami változatok neve

Olykor egy-egy nagyobb múltú állami változatnak önálló neve is lehet (például flamand ’belgiumi holland’, vallon ’belgiumi francia’); ez a tény lélektanilag kétségtelenül megkönnyíti az illető változat „önállósulását” (azt, hogy önálló állami változatnak vagy akár önálló nemzeti nyelvnek tekintsék). Könnyebb külön nyelvként elképzelni a flamandot vagy a vallont, mint mondjuk a svájci németet vagy a svájci franciát – nem a nyelvi távolság miatt, hanem pusztán az önálló név megléte vagy hiánya okán. Az önálló név hiánya voltaképpen az egységet, az összetartozást domborítja ki (Geerts 1992:77; vö. még Van de Craen 1989:1; Aunger 1993:32, 38).⁹

⁹ Érdemes még megemlíteni a kanadai francia állami változat *québécois* nevét mint terminológiai újítási javaslatot (lásd Lüdi 1992:158).

A magyar nyelv állami változatai túl fiatalok ahhoz, hogy nevük legyen. Ilyen szempontból a magyarság többi részétől a legjobban a székelyek és a csángók¹⁰ különülnek el, akik saját identitással is rendelkeznek (noha a székelyek esetében ez egyértelműen a magyar nemzetten belül érvényesül); e csoportok viszont csak egy részét képezik a romániai magyar beszélőközösségnek.

4. A DIFFERENCIÁLÓDÁS TÉNYEZŐI

4.1. Politikai távolság

Az egyes állami változatokat – a dolog lényegéből fakadóan – más-más politikai egységekben (országokban) beszélnek; így a differenciálódás legkézenfekvőbb alapját az *eltérő politikai, s ebből következő társadalmi, gazdasági, kulturális stb. viszonyok* adják. Egy országon belül elképzelhetetlen önálló nyelvi központok, sajátos standardok kialakulása (vö. Lüdi 1992:162). Pete István (1988:780) e tényezőről – a magyar nyelv vonatkozásában – így ír: „A világ bármely részén sajtóban, rádióban, tévében, színházakban, az iskolai oktatásban a magyarországi irodalmi nyelv normáit elismerik, és törekednek azok betartására. Ennek ellenére a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez az addig is csak viszonylag egységes irodalmi nyelv... nagyobb mértékű differenciálódásának és a különböző fokú eltéréseket mutató állami változatok kialakulásának.”

Bizonyos esetekben az államhatárok általi elválasztottságot fokozza az *eltérő politikai tömbökhöz* való tartozás, például az egykori kelet- és nyugatnémet változatok, a mai koreai, spanyol, kínai, perzsa stb. esetében (Wexler 1971:341; Clyne 1992a:2–3; vö. még Ammon 1991:76).

¹⁰ A moldvai csángók az a – korántsem egységes – magyar népcsoport, amely nyelvileg, kulturálisan és azonosságtudatát tekintve is a legtávolabb áll a magyarság többi részétől, tekintve, hogy évszázadokkal ezelőtt kikerült a magyar állam fennhatósága alól. A moldvai csángóknál természetes, hogy saját nyelvükre mint „csángó nyelvre” utalnak, s ha ezt beszélnek, „csángóul” beszélnek. Mivel azonban Csángóföldön E funkciókban a román használatos (ez még az egyházi szertartások nyelve is), s magyar nyelvű oktatásban – egy egészen rövid időszakot kivéve – soha nem részesültek, a standard körükben nem él, sem erdélyi, sem más változatban.

Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról

A *magyar nyelv* helyzete ilyen szempontból szerencsésnek mondható annyiban, hogy majd minden központja ugyanahhoz a táborhoz tartozott, ami kétségtelenül könnyítette a kapcsolattartást.

4.2. Földrajzi távolság

Nyelvföldrajzi szempontból a több központú nyelvek alkothatnak *egyetlen egységet* (például német, svéd, koreai) – ezeket többnyire államhatár választja el egymástól –, de az egyes központok *nagy távolságra* is elhelyezkedhetnek egymástól, óceánok ékelődhetnek közéjük (gondoljunk az angol nyelv nagy-britanniai, amerikai, ausztráliai, dél-afrikai stb. változataira); más esetekben egy nyelvnek vannak *földrajzilag összefüggő területen* is központjai, meg *távolabbiak* is (például a franciának a svájci és a vallon közeli, a kanadai távoli; a spanyolnak a dél-amerikai változatai távoliak, de azok egymáshoz képest összefüggő régiót alkotnak). Az egyes központok közötti távolság nem lényegtelen tényező a kapcsolattartás – és így az egyes változatok különfejlődésének mértéke – szempontjából még a mai modern világban sem.

A magyar nyelv egyes központjai egy régióban, egy *összefüggő területen* helyezkednek el, az egykori történelmi Magyarország területén (jelenleg – biztonsági okokból – inkább földrajzi fogalommal, a *Kárpát-medencével* utalnak erre a térségre). A magyarság jelentékeny része ún. tömbökben él (vagyis olyan nagyobb területeken, amelyeket az összlakosság többségét vagy jelentékeny százalékát alkotja), de mindegyik országban található mind falusi, mind nagyvárosi *szórványok* is. A magyarság „földrajzi egysége” mellett rendkívül fontos tényező a magyar nép „történelmi egysége” is, az e területeken való ezerszáz éves folyamatos jelenléte, vagyis *őshonossága*. A magyar nyelvnek lehetnek bizonyos, többé- (vagy inkább) kevésbé standardizálódott változatai az emigrációban is, különböző országokban, ezek azonban aligha tekinthetők akár csak részlegesen is önálló központoknak.

4.3. Kulturális, vallási, etnikai távolság

Előfordul(t), hogy *egy politikai egységen belül* él(t) egy nyelvnek két nemzeti változata – a szerbhorváté. (Az utóbbi évek fejleményei után azonban két politikai egységben élő két nyelvvé váltak.) Az elkülönítő erő ilyenkor az eltérő nemzethez, illetve valláshoz való tartozás. Ilyen nyelv volt még a hindi/urdu, de Pakisztán megalakulásával az „egy országon belüliség” részben megszűnt (vö. Dua 1992:386). Még jobban eltávolíthatja az egyes változatokat egymástól, ha a kulturális, etnikai

távolsághoz politikai és földrajzi is társul. Ilyenkor könnyebben megeshet, hogy az illető állami változat önálló nyelvvé fejlődik (Clyne 1992a:456; vö. még Clyne 1993:24; Thompson 1992:65 stb.; az önálló nyelvvé válás tényezőire lásd még Lanstyák 1995b). Ez történt például a holland nyelv dél-afrikai változatával, amelyből az afrikansz nyelv jött létre (lásd Shaffer 1978; lásd még Geerts 1992:72).¹¹ Mivel a magyar nyelv beszélői *ugyanahhoz a nemzethez* tartoznak (aki nem, az valamely más nemzetbe, például a szlovákba, de nem a „szlovákiai magyarba” olvad be), ez a tényező a magyar standard differenciálódásában nem játszott szerepet.

4.4. Nyelvi kontaktus

Az állami változatok differenciálódásához az egyes országok politikai-társadalmi-gazdasági stb. struktúrájának különbségein túl nagymértékben hozzájárul a *más-más nyelvekkel való érintkezés*, az ennek következtében létrejövő *kétnyelvűség* (vö. Clyne 1992a:458). Más kérdés, hogy ez mennyire tükröződik a standard változat kodifikálásában: előfordul, hogy a nyelvi tervezők épp a legnagyobb hatású nyelv befolyását igyekeznek minimalizálni. A szlovákiai magyar beszélőközösség jelentős mértékben *kétnyelvű*; a „jelentős mérték” egyrészt azt jelenti, hogy az *összlakosságnak számottevő része* beszél és használ két nyelvet a mindennapi életben, másrészt azt, hogy jelentős hányaduk *viszonylag magas szinten* ismeri ezeket a nyelveket (ugyanakkor a beszélők többsége magyar domináns kétnyelvű: ezt az egész lakosságra kiterjedő reprezentatív felmérések nélkül is biztonsággal állíthatjuk). A magyar nyelv szlovákiai standard változatának eltérései jórészt épp a kétnyelvűségre vezethetők vissza.¹²

4.5. Hivatali kétnyelvűség

A politikai és nyelvi tényezők metszéspontján helyezhetjük el a hivatali kétnyelvűséget mint jelentős differenciáló erőt. Az a helyzet, hogy egy

¹¹ A vallási és kulturális eltérések bizonyos esetekben *eltérő írásrendszerek* használatában jutnak kifejezésre. Például az egykori szerbhorvát szerb és horvát változata, a román romániai és moldáv változata, a hindi és az urdu, az arab nyelv máltai változata, szemben az összes többivel stb. (Wexler 1971:340; Shaffer 1978:53–54; Dua 1992:387).

¹² Az *állami változat* sajátosságai esetében itt szinte kizárólag a Trianon következtében kialakult kétnyelvűségre kell gondolni; más kérdés, hogy szubstandard és köznyelvi szinten a különbségek egy része a jóval régebbi (és egyben összehasonlíthatatlanul szűkebb földrajzi területre – a peremterületekre, nyelvszigetekre és nyelvhatár menti városokra – korlátozódo), már Trianon előtt is meglévő „*népi kétnyelvűségben*” gyökerezik.

országban valamely nyelv kisebbségiként, de hivatalosan elismertként él (mint például Finnországban a svéd), nagy mennyiségű *fordításirodalom* kitermelődésével jár együtt. A fordítások elkészítésére nemritkán kevés az idő, így *azok nyelvezete erősen kötődik az eredetihez, s ezzel hozzájárul az érintett állami változat differenciálódásához*. Az is igaz viszont, hogy a hivatalos fordításoknak *stabilizáló hatásuk* is lehet a nyelvre és terminológiára (lásd Reuter 1992:104; vö. még Papp 1992:100).

Szlovákiai viszonylatban Hubik István (1987:230–231) „a gyakorlati élet megkívánta sok-sok fordításszöveget” találóan „*könyvön aluli fordításnak*” nevezi: így a hatósági hivatali közleményeket, felhívásokat, hirdetményeket, tájékoztatókat, vállalati és magánhirdetéseket, reklám-cédulákat, ismertetőfüzeteket, a szervezeti élet írásos segédeszközeit, munkavédelmi előírásokat, egészségvédelmi, baleset-elhárítási útmutatókat, útikalauzokat stb. (lásd még Mayer 1989:155). „Csupa olyasmi, aminek nagy hányadát a csehszlovákiai magyarok ezreinek, tízezreinek akarva, nem akarva el kell olvasniuk, mert része az életüknek. Itt nincs szerepe a tetszésnek vagy nemtetszésnek. Babits vagy Illyés Gyula fordításait aránytalanul kevesebben olvassák, mint ezeket a szövegeket, márpedig ezek is hatnak anyanyelvünkre, s aránytalanul többünkére, mindannyiunkéra (a fordítókéra is)!” (Hubik 1987:231.) (A fordítások gyöngye színvonalának okaira lásd Jakab 1983:203–204; Szabó Mihály 1989:278–279.) E szövegeknek az *eredetije* is nemegyszer alacsony színvonalú fogalmazás, mint erre egy cseh szerző utal (Kraus 1979:139).

4.6. Időtényező

Nem tudni, mennyi idő szükséges ahhoz, hogy egy újonnan létrejött közösség standardjának helyi változata kitermelődjön. Sok függ az adott közösség starthelyzetétől, de a kialakulás folyamatát lassíthatják vagy gyorsíthatják a nyelvi tervezők beavatkozásai is, mind a státustervezés (nyelvpolitikai döntések befolyásolása), mind pedig a korpusztervezés területén (standardizálás, kodifikálás).

A magyar nyelv határon túli központjai nem régiek, legalábbis az ezerszáz éves magyar államisághoz mérten. Ráadásul legtöbbjük történetébe az első húsz év valószínűleg csak félig „számítódik bele”, mivel *a)* kisebbségeink sokáig ideiglenesnek tekintették helyzetüket, reménykedtek az anyaországhoz való visszatérésben; *b)* az anyaországgal való kapcsolataik nagyon intenzívek voltak; *c)* nem nőtt még fel egy olyan nemzedék, amely már teljesen az új helyzetbe született volna bele. Az újraegyesülés be is következett; bár ez a korszak nem tartott sokáig, s nem

is terjedt ki a magyarlakta területek teljes egészére, az ekkor beindult visszaintegrálódási folyamatok alighanem kedvezően hatottak a magyar standard egységének megőrzésére. Mindezekből következően a *valódi különfejlődést nagyrészt 1945 utántól számíthatjuk*; az ezekben az évtizedekben – különösen pedig az ötvenes években – az anyaországtól való elválasztottság jóval nagyobb mértékű volt, mint a háború előtt. *Az azóta eltelt alig ötven esztendő arra elegendő volt, hogy a magyarországi standard ha elvben nem is, de a gyakorlatban elveszítse érvényét a szlovákiai magyar beszélőközösségben, arra azonban még nem volt elég, hogy a spontán standardizálódási folyamatok szilárd standard nyelvváltozatot hozzanak létre.* Mivel ez a felemás állapot (a magyarorszáigival azonosított egyetemes magyar standard követésének deklarálása, az ettől való állandó eltérés a tényleges nyelvhasználatban, ennek részbeni hallgatólagos elismerése, részbeni elítélése, s az ebből következő nagyfokú bizonytalanság) nem kívánatos, s mivel a magyarországi standard – jelenlegi formájában legalábbis – a kisebbségi magyarok számára követhetetlen, célszerű lenne *tudatos nyelvtervezési eljárások* alkalmazásával megpróbálkozni legalább egyfajta viszonylagos („rugalmas”) stabilitás megteremtésével.

Ennek jelenleg két lehetőségét látom. Az egyik, a kedvezőbb az volna, ha sikerülne egy olyan új, *kompromisszumos* egyetemes standardot létrehozni, amely – *több alakváltozat kodifikálásával* – a maga rugalmassága folytán magába foglalná a mostani állami változatok legfontosabb eltéréseit. Ez esetben a magyar standard elvben megmaradna egységnek, s az egyes állami változatok sajátosságai pusztá gyakorisági különbségekként jelentkeznének. (Az „egyetemes magyar standard rugalmasabb kezelését” támogatta az erdélyi Péntek János is, lásd Péntek 1994b; vö. még Péntek 1994a:137–138, kötetünkben 202. skk. Az egyetemes standardot azonban először létre kell hozni, mert a mai magyar standard nem tekinthető annak.) Amennyiben a magyarországi nyelvi tervezők nem egyeznének bele az egyetemes magyar normával azonosított magyarországi norma ilyen „fellazításába”¹³, nem maradna más hátra, mint országonként kodifikálni az *egyes állami változatok sajátosságait úgy, hogy*

¹³ A *fellazítás* szó azért került idézőjelbe, mert a magyar nyelv egész rendszeréhez, sőt a magyar szókincs egész rendszeréhez képest is voltaképpen *jelentéktelen beavatkozásról* volna szó, amely a szókincsnek épp az amúgy is változásra hajlamos – mert a társadalmi-gazdasági-műveltségi viszonyokkal szorosan összefüggő – rétegét érintené, tehát nem éppen azokat a tartományokat, amelyekre gondolni szoktunk, amikor a magyar nyelvnek „évszázadok során kikristályosodott normáiról” beszélünk.

határozott arcélű, de egymástól csak minimálisan különböző állami változatok jöjjenek létre. Ezáltal a mai közmagyar norma elvileg is azzá válna, ami gyakorlatilag már ma is, vagyis *magyarországi* standard normává. E megoldás hátránya *lélektani* jellegű: egyesek szemében megkérdőjelezhetővé teheti a magyar nyelv egységét, s tápot adhat bizonyos manipulációknak, amelyek a kisebbségi magyaroknak a magyar nemzet-ről való leválasztására irányulnak.¹⁴ Előnye viszont a nagyobb „megfoghatóssága”; végül is ez az a megoldás, amely jobban tükrözné a kialakult helyzetet. (A kodifikálás szükségességére lásd még Szabó Mihály, megjelenében.)

5. NYELVI ELTÉRÉSEK AZ EGYES ÁLLAMI VÁLTOZATOK KÖZÖTT

A több központú nyelvek egyes állami változataira jellemző, hogy a legtöbb eltérés a *hangtanban* (sokszor a szupraszegmentális hangtanban) és a *szókincsben* érhető tetten; nyelvenként változó mértékben jelentkeznek eltérések a *mondat-* és *alaktan* területén, de ezek általában mindenütt eléggé marginálisak. A példanyelvek esetében olykor *pragmatikai* különbségekre is utalnak a szerzők; kérdés azonban, ezek mennyire illeszthetők bele a standard/nem standard kategóriákba. Az egyes központok nyelvi tervezői többnyire ügyelnek arra, hogy a *helyesírás* tekintetében megmaradjon a (csaknem teljes) egység. (A német nyelvre lásd Ammon 1991:80; Clyne 1992b:120, 122–124, 1993:12; a hollandra Van de Craen-Willemyns 1988:46, 48; Geerts 1992:79, 87; a svédre Reuter 1992:104; az angolra Leitner 1992:219; a franciára Lüdi 1992:158–160; az arabra Abd-el-Jawad 1992:294–295; a hindire-urdura Dua 1992:390; a magyarra átfogóan Kiss 1994:93–100).

Ez alól az általános séma alól a magyar standard szlovákiai (és a többi,

¹⁴ Ilyen törekvések mindenképp a Magyarországot körülvevő országok nacionalista erői részéről tapasztalhatók: például a Szlovák Nemzeti Párt a szlovákiai magyarokat a szlovák nemzet magyar ajkú tagjainak szeretné tekinteni. Ám az ilyen megközelítés Magyarországon sem ismeretlen. Egyik képviselője – meglepő módon – épp az egységes magyar nyelv egyik legkövetkezetesebb szószólója, Deme László, aki az egyik vele készített interjúban a következőket nyilatkozta: „Aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmilliós magyar nemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmilliós magyar népet ismerem. *Népet.*” (Idézi – inkább elhatárolólag, mint egyetértőleg – Grétsy 1993:403; Tolcsvai Nagy 1994b:82. E felfogás elutasítására lásd Péntek 1994:136–137.)

itt most nem részletezett) változata sem kivétel. A magyarországihoz viszonyítva a *szókincsbeli* különbségek a legjelentősebbek. A standardban az olyan *önálló alkotásokon* kívül, mint például a *szakosító iskola* 'érettségít követő kétéves, szakképzést nyújtó nem felsőfokú intézmény', szinte kizárólag *indirekt kölcsönzéseket* találunk, vagyis tükörszavakat és jelentéskölcsönzéseket, például *alapiskola* 'általános iskola', *városi/községi hivatal* 'polgármesteri hivatal', *munkahivatal* 'munkaügyi központ', *anyasági segély*, illetve újabban *szülői hozzájárulás* 'gyermekgondozási segély, illetve díj, közlekedési játszótér' 'KRESZ-park', *kerület* 'megye', *mezőgazdasági szövetkezet* 'termelőszövetkezet', *iskolázás* 'tanfolyam, átképzés', *összpontosítás* 'edzőtábor, tanfolyam, összejövetel' stb. A *direkt kölcsönszavak* közül legföljebb egy-két szlovák közvetítésű nemzetközi szó tekinthető standardnak, például *lusztráció* (polit.) 'átvilágítás'. A *közvetlen szlovák kölcsönzések* használata (s néhány hibridé is) legtöbbször vulgárisnak érződik; az ilyen szavak általában még a köznyelvnek sem részei, hanem szubstandard jellegűek (lásd Lanstyák–Szabó Mihály 1994a).

Ami a *hangtani* különbségeket illeti, ezekről kevés a biztos ismeretünk: „érezzük” őket, s azt is sejtjük, hogy főleg szupraszegmentális és részben szegmentális fonetikai jellegűek, de hogy mennyire rendszerszerűek, a beszélőknek mely csoportjaira terjednek ki, stb., jelenleg nem tudjuk. A hangtani sajátosságok *nem mondhatók standardizálódottak*: legtöbbször arról van szó, hogy a szlovákiai magyar beszélők kiejtésén jobban érződik nyelvjárási háttérük, mint a magyarországiakén (és – főleg – a balasz és szlovák domináns kétnyelvűeknél kétnyelvűségük is hatással van erre).

A *mondattani* különbségek – a gyakoriságiakat¹⁵ nem számítva – néhány vonzatkölcsönzésre korlátozódnak (például az említett *operál/műt valamire*); az *alaktaniak* pedig (a standardból legalábbis) alkalmasint teljesen hiányoznak. A *pragmatikai* eltérések eléggé feltűnőek,

¹⁵ A két vizsgált állami változat között nemcsak abszolút eltérések vannak, hanem *gyakoriságiak* is. Olyan jelenségek esetében, amelyek többféleképpen használatosak a magyarországi standardban is, a szlovák változatban sokszor az a forma, amely a szlovák megfelelőjére jobban hasonlít, nagyobb gyakoriságú, mint Magyarországon (de persze nem föltétlenül nagyobb gyakoriságú a másik formánál). (A példanyelveket tárgyaló munkák közül ilyenekre az angol és a francia esetében történik utalás, lásd Leitner 1992:220; Lüdi 1992:159. A szlovákiai magyarra lásd Szabó Mihály 1993:61–67; Lanstyák–Szabó Mihály 1997.)

például a köszönésformák, megszólítások és említések rendszerének sajátossága (például a *Kezít csókolom* köszönés viszonylag ritkaság felnőtt férfiak esetében, a napszakok szerinti köszönés javára; a *Veszprém mérnök*-féle udvarias említések), a tegeződés/magázódás szabályainak eltérései (némileg kevésbé elterjedt a tegeződés az alkalmi ismerősök esetében); különbség van sokszor abban is, hogy bizonyos sztereotip beszédhelyzetekben a beszélők mit mondanak (például telefonáláskor, amikor éppen a kagylót fölvevő személyt kéri a telefonhoz – „*Bohák Violával szeretnék beszélni*” –, a válasz „*A telefonnál*”, a Magyarországon szokásos „*Én vagyok*” helyett). Mivel azonban az ilyenek az anyaországban sincsenek oly módon kodifikálva, mint a nyelv- vagy a szókincstani jelenségek, inkább csak a spontán módon kialakult kommunikatív normák különbözőségéről beszélhetünk.

Külön érdemes lenne foglalkozni azokkal az eltérésekkel, melyek az egyes állami változatok azonos *regiszterei* között találhatóak. A másodnyelvnek itt alighanem nagyon erőteljes, noha kevésbé feltűnő a hatása. Mivel az egyes regiszterek sajátosságai sincsenek kodifikálva (explicit szabályokba foglalva), az ilyen különbségeket nem könnyű tetten érni; további nehézséget okoz, hogy ezek az eltérések – mint általában a regiszterek közötti eltérések – nagyrészt nem abszolútak, hanem csupán *gyakoriságiak* (vö. Ure 1982:13).¹⁶ A magyarországi regiszterekkel való módszeres összehasonlítást emezek nagyfokú „*puralizálódása*”, vagyis az „*etalon*” nehezen megfogható volta is nehezíti (lásd Tolcsvai Nagy 1994b:80–81; vö. még Tolcsvai Nagy 1991a:168, 1991c:49, 1994a:25–26).

A magyar nyelv alárendelt helyzetéből következően a magyar standard szlovákiai változatában egy sereg regiszter *nincs kifejlődve* (főleg a szakmai jellegűek), mivel az érintett színtereken a szlovák nyelv használatos. A meglévő regiszterek különbségeivel senki sem foglalkozott, talán az ún. *publicisztikai stíluséi* kivételével; ez bizonyos vonásaiban mind a magyarországitól, mind pedig a szlováktól eltér, de sok mindenben meg

¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy kétnyelvű közegben olyan regiszterek is kialakulnak, amelyek *mindkét nyelv elemeit tartalmazzák* – mindenekelőtt a beszélt nyelvi regiszterek között vannak ilyenek, például az egyes szakmákban (lásd Ure 1982:14). Amint nálunk is megfogalmazták: „Mihelyt szakmai kérdésekre kerül a sor, akár azonos foglalkozású magyarok között is, csak az »összekötő szöveg« magyar, a szakmai szókészletet általában a szlovákból veszik kölcsön.” (Jakab 1983:183.) Mindez azonban szubstandard szinten jelentkezik, ezért *közvetlenül* nincs szerepe az egyes állami változatok differenciálódásában.

is egyezik velük; egyfajta „kompromisszumot” képvisel közöttük. Az egyes regiszterek vizsgálatának elhanyagolása épp azzal magyarázható, hogy ezek a különbségek nehezen értelmezhetők a „standard-nem standard” primitív dichotómiáján belül, azaz nyelvművelő szempontból való értékelésük nehezen leküzdhető akadályokba ütközik.

Forrásukat tekintve az eltérések részben az eltérő társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális valóság, eltérő tárgyi környezet által motivált *kontaktusjelenségek* vagy *önálló fejlemények*; részben *nyelvjárási háttérű* regionalizmusok. A standardhoz tartozó kontaktusjelenségek keletkezésének kevésbé jellemző kiváltója a beszélők kétnyelvűsége; ez a tényező mindenekelőtt a köznyelvi és a szubstandard eltérések esetében kap szerepet (ez utóbbiakba beleértve a nyelvjárásiakat is).

6. A TÖBBKÖZPONTÚSÁGGAL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK

A többközpontúsághoz való viszonyulás meglepő hasonlóságot mutat a különböző országokban. A legjellemzőbbek közül – Clyne-ből (1992a:459–460) kiindulva – a következőket érdemes megemlíteni: 1. Az elsődleges központ beszélői nehezen fogják fel a többközpontúság „*zamat és nem szubsztancia*” jellegét. 2. A domináns közösségek hajlamosak összekeverni az „állami változatot” a „regionális változattal”, s nem értik meg, miben áll az „állami változatok” sajátos funkciója, státusa és szimbolikus jellege (vö. még Ammon 1991:77; Clyne 1992a:1–2, 1992b:133–134; Geerts 1992:86; Aunger 1993:34). 3. Az elsődleges közösségek általában saját állami változatukat tekintik a standardnak, és saját magukat a *standard norma letéteményeseinek*. A többi közösség változatait gyakran tartják *deviánsnak* vagy *egzotikusnak* (lásd Clyne 1992b:139; Geerts 1992:86; Thompson 1992:62). 4. Az egzotikum pozitív oldalaként sokan „*bájosnak*”, „*vonzónak*” érzik a többi állami változatot az elsődleges központokban, valamint – ennek rendszerint objektív alapja is van – *régiesnek*, *ódivatúnak* (vö. Clyne 1992b:139; Geerts 1992:75, 86; Reuter 1992:105). 5. A másodlagos központok kulturális elitjei hajlamosak alkalmazkodni az elsődleges központ normáihoz, főleg azért, mert az állami változatok egyes sajátos formáit *táj-* vagy *csoportnyelvinek* érzik. 6. Él egy hiedelem, főként az elsődleges központokban, hogy az eltérések a *beszélt normára* korlátozódnak. 7. Egyes többnyelvű központokban *purista törekvések* is jelentkeznek, melyek alkalmasint erősebbek, mint az illető elsődleges központokban;

így például a kanadai franciák az anglicizmusok elleni harcban „franciábbak” a franciaországi franciáknál (lásd Lüdi 1992:166); a flamandok „hollandabbak” a hollandoknál (vö. Geerts 1992:79–80, 85); ami minket illet, megemlíthetjük itt Jakab Istvánnak az 1992. évi budapesti nyelvvelő konferencián elhangzott előadását, amelyben szelíd szemrehányással illeti magyarországi kollégáit túlzott „liberalizmusuk” miatt, amely azért veszélyes, „mert ha a szomszéd kertjében virágozik a gyom, a mienkbe is hamar átkerül” (Jakab 1993:473; lásd még Tolcsvai Nagy 1991a:168).¹⁷

A magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatos laikus és nyelvészattitűdök hátterében egyaránt az a kulcsfontosságú tény áll, hogy a *magyar beszélők az egy és oszthatatlan magyar nemzet részei*, attól függetlenül, melyik országban élnek (de: lásd még a 14. jegyzetet). A szlovákiai magyarok *erős nemzettudata*, „*etnikai homogenitása*” jól ismert tény, amelyet a társadalom-lélektani kutatások is alátámasztanak (lásd például Výrost–Zel’ová 1988:199–200; Zel’ová 1991:60, 1992a:156, 1992b). Igaz, ugyanezek a kutatások az akkori Csehszlovákiához való kötődésük erősségét is kimutatták (szemben a mai Magyar Köztársasághoz való lehetséges kötődéssel), ez azonban *nem jelent nemzeti elkötelezettséget, csupán állampolgárit. A nyelvi szétfejlődéssel* kapcsolatos laikus attitűdökről eddig nem sokat tudunk. Bizonyos attitűdvizsgálatok most vannak folyamatban, de publikált eredményekről még nem számolhatunk be. Mégis valószínűsíthetjük, hogy a *beszélők zömének* attitűdje és nyelvi gyakorlata egyaránt hasonlít a finnországi svédekéhez. Amint Reuter (1992:112) megállapítja, a finnországi svédok igénylik a svédországi svéd normáitól való bizonyos fokú függetlenséget, főként a szóincsben, de nagyrészt mégis elfogadják a standard nyelvhasználat Svédországban érvényes szabályait, s formális helyzetekben igyekeznek követni őket.

A *nyelvészek, nyelvvelők* attitűdjei – mind Magyarországon, mind pedig a határokon kívül – jelenleg még vagy *kialakulatlanok*, vagy *ellenségesekek*. Nem tekintve a személyes okokat, az elutasítás mögött kétféle félelem munkál.

¹⁷ Hogy a purista törekvések nem mindig járnak sikerrel, arra utal Geertsnek (1992:80) az a megjegyzése, hogy a flamandok puristábbak, mint a flamand nyelv, vagyis a valóságban jóval több francia szót használnak, mint amennyit kívánatosnak tartanak.

1. Az egyik *a magyar nyelv és nemzet dezintegrálódásától való félelem*. – Erre céloz – az akkori viszonyok miatt „virágnyelven” – Sebestyén Árpád (1986:136–137), amikor így ír: „A regionális köznyelvek túlzott bizonygatása vagy művi úton való létrehozása, kodifikálása esetleg odáig fajulhatna, hogy bizonyos »régioók« nyelvének külön önálló normanyelv-vé fejlődését is el kellene fogadnunk fejlődési tendenciaként. Ez társadalmilag szükségtelen és nyelvileg veszélyes lenne.” Nyilvánvaló, hogy ezt a veszélyt nem Magyarországon belül látta Sebestyén reálisnak, hanem az utódállamokban, csak azt az akkori politikai viszonyokra való tekintettel nem mondta ki nyíltan. Ezt a félelmet fogalmazta meg – teljes egyértelműséggel – Benkő Loránd is, a magyar nyelvészek negyedik nemzetközi kongresszusán tartott bevezető előadásában: „A közös magyar nyelvi eszmény és norma megőrzésének és ápolásának a nyelv e központi, fő használati formájára irányuló természetes figyelmen kívül van még egy olyan szerepe is, amiről a nyelvművelő szemléletben sohasem szabad megfeledkezni. A magyarságnak ma mintegy harmada hazánk határain kívül él, részben különféle nyelvjárási, regionális magyar nyelvviségű körzetben, részben idegen nyelvek fonetikája, grammatikája, szókincse igen erős behatásának kitéve. Az egységes magyar nyelvi eszmény és norma őrzése és ápolása e viszonylatban – a helyesírástól a mondatszerkesztésig – ma is nem kis mértékben a nemzeti összetartozás tudatának fenntartását, a nemzeti művelődés szellemi értékeinek közös munkálását is jelentheti és biztosíthatja.” (Benkő 1988b:26–27.)

Úgy vélem, hogy ezzel messzemenően egyet tud érteni az is, aki egy, és az is, aki több központúnak tekinti a magyar nyelvet. Az, hogy ez a „közös magyar nyelvi eszmény” nem egyetlen, hanem csak néhány, egymáshoz rendkívüli mértékben közel álló, tulajdonképpen *csak néhány regiszterben eltérő változatban* valósul meg a gyakorlatban, a lényegen mit sem változtat.

2. A másíkfajta félelem a határokon kívül beszélt magyar nyelv *provincializálódásának, vulgarizálódásának, „elmiveletlenülésének”* állítólagos veszélyével kapcsolatos. E félelemnek jóval kevésbé van valós alapja, mint az előzőnek. Az ilyen vélekedés a kodifikáció lényegének félreértésén alapul. E nézet egyik képviselője Deme László, aki az egyes állami változatok standardizálását a nyelvhasználat igénytelenné válásával, vulgarizálódásával azonosítja (1993c:69). Deme félelme mindenekelőtt azért megalapozatlan, mert az egyes állami változatok kodifikálása nem a tényleges szubstandard elemek mesterséges fölemelését jelenti, hanem a *tömegtájékoztató eszközök, a közigazgatás és a művelt beszélők nyelvi*

gyakorlatában már kialakult objektív, de még kodifikálatlan norma – kellően körültekintő – rögzítését. Némileg leegyszerűsítve a kérdést leszögezhetjük: a kodifikáció nem arra való, hogy a csakis a műveletlenek által használt szubstandard elemeket emelje be a standardba, hanem arra, hogy „hivatalosan” is a standard részévé tegye azokat a formákat, amelyek a művelt beszélők nyelvhasználatában már amúgy is élnek. Mert hiszen – s ezt maga Deme mondja idézett írásában! – „A normát *nem mi alkotjuk*, hanem a beszélő közösség alkotta meg évszázadok gyakorlatával, amikor kikristályosította azt a normaréteget, azt a standardot, amely maga is sokarcú és rétegzett, de középpontjában ott áll a kollektív szubjektivitás *objektív erejével* működő mérce, amelynek alapján nehéz ugyan meghatározni, mi a standard, és mi tartozik bele, de könnyen megállapítható, hogy mi nem az, s mi esik kívülé.” (Deme 1993c:70.) A határon túli magyar közösségekben ugyanilyen módon, noha csupán „évtizedek gyakorlatával”, kristályosodtak ki azok a normák, amelyek kodifikálásra várnak.

Szlovákiában is valószínűleg e kétfajta félelem áll amögött, hogy ellenzik a magyar standard szlovákiai sajátosságainak elismerését. Ám így is nehéz racionálisan megmagyarázni, hogyan válhatott ki a szlovákiai magyar nyelvűvelők és a nyelv ügyével foglalkozó önkéntesek egy részéből a szlovákiai magyar standardra utaló *egyetlen lábjegyzet* (!)¹⁸ oly hatalmas felháborodást, hogy a „magukat nyelveméleti szakértőknek kikiáltó szobatudósok” elleni harcot a szlovákiai magyar nyelvűvelők egyik feladatává magasztosították (lásd Jakab 1994:57; e „feladat” megítélésére lásd Szabó Mihály, megjelenőben; lásd még Tolcsvai Nagy 1994b:83; Kontra 1996), a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának elnöksége pedig „határozatervényű állásfoglalásában” többek között megállapította, hogy „Egyénileg mindenki olyan nézetet alakít ki ebben a kérdésben, amilyennel egyetért, de nem engedhető meg, hogy az Anyanyelvi Társaságban ez a káros nézet érvényesüljön, illetve az AT nem vállalhat közösséget azzal a csoporttal, amelyekben ilyen nézet érvényesül; a szlovakizmusokat kénytelenek vagyunk szubstandard szinten megtérni, de nyelvi eszményünknek továbbra is az egyetemes magyar standardot tartjuk, és szervezetünk semmiféle olyan nyelvtervezést nem

¹⁸ A lábjegyzet egyébként egy olyan cikknek (Lanstyák 1994b) volt a része, amely *épp a magyarországi standard elsajátításának szükségességéről, annak újszerű módszeréről* szólt, tehát korántsem a nyelvi elkülönülést hirdette.

támogat, amely nyilvánvaló nyelvhasználati hibákat szentesítő nyelvváltozat standardként való elismerésére irányul.”

A magyar nyelv többközpontúsága objektív tény, amely nem függ a vele kapcsolatos attitűdöktől. Sem a hisztérikus reakciók, sem a boszorkányüldözésre tett harcias felhívások nem tudnak rajta változtatni. Ha a kétnyelvű magyar közösségek hosszú távon is ellen akarnak állni a másodnyelv szívó hatásának, olyan standardra van szükségük, amely nem egy elérhetetlen ideál, „csalfa, vak remény”, hanem birtokba vehető valóság.

Magyar Nyelvőr, 1995, 3. 213–236.